

Lóki J. (szerk.) 2010: *Interdiszciplinaritás a természet- és társadalomtudományokban. Tiszteletkötet Szabó József geográfus professzor 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszéke, Debrecen. pp. 229–235.*

Michalkó Gábor

Ami a csillagokból kiolvasható: gondolatok a magyar geográfia sorsáról

Michalkó Gábor, tudományos osztályvezető,
MTA Földrajztudományi Kutatóintézet
michalko@iif.hu

Bevezetés

A szenteste közeledtének ellenére szokatlanul meleg volt. A Központi Meteorológiai Intézet jelentése szerint a hőmérséklet 12 órakor Budapesten 4 Celsius-fokig emelkedett. A pénteki híradások mégsem a globális klímaváltozás lehetséges következményeitől voltak hangosak, hanem a skóciai Lockerbie felett még szerdán felrobbantott PanAm repülőgép tragédiáját taglalták. Hetet-havat összehordó kormányok és titkosszolgálatok, több száz ártatlan áldozat, Németh Miklós részvétávirata Reagan elnöknek. Mindeközben a karácsonyi vásárlási lázban égő magyarok többsége arról az ötsebességes Lada 2107-ről (művésznevén Toscana) álmodozott, amelyet egy pécsi székhelyű szövetkezet ígért potom 7 ezer nyugatnémet márkáért. A realitás azonban az aznap Debrecenben 4252-es sorszámot elért Trabant combi, meg a 37 forintot fizető lottó kettes volt.

Salvador Dali kórházban, Radzsiv Gandhi Kínában, én meg Debrecenben ott ülök életem első egyetemi kollokviumán Szabó docenssel szemben (a mai napig itt cseng a fülemben, ahogy Borsy Zoltán különös nyomatékkal ejtette a docens szót a hallgatók előtt). 22 év távlatából arra már nem emlékszem, hogy azért kerültem kora este sorra, mert Szabó tanár úr reggeltől akkurátusan vizsgáztatott, vagy csak ebéd után kezdtünk? (Utóbbi verzió a valószínűbb, mert az egész évfolyamban mindössze 15-en voltunk, és nem hiszem, hogy egyszerre mentünk volna vizsgázni.) Már lement a Nap, és persze az utolsó gyorsvonat is elhagyta a megyeszékhely vasútállomását, amikor a fehér köpenyben vizsgáztató Szabó docenshez bejutottam. Csillagászati földrajzból kellett számot adni a tudásomról, amelynek gyakorlatát Lóki adjunktus tartotta (Micsoda páros!). Azimut, rektaszncenzió, parallaxis, úgy belezavarodtam ezekbe a fogalmakba, hogy büszkén tettem a karácsonyfa alá az előző este szerzett közepesemet (az éjjeli postavonattal jutottam haza). Szabó József szálkás betűi ma is ott virítanak az indexemben, ahogyan az aláírása a pályázataimhoz csatolt diplomamásolatokon is vissza-visszaköszön.

Az élet attól szép, hogy a csillagokból csak kevesen tudják kiolvasni a sorsukat. Egy olyan halandó, mint amilyen jómagam is vagyok 1988. december 23-án még nem tudhatta, hogy 2009. július 4-től a Magyar Földrajzi Társaság képviselőjében elnök–főtájtár munkamegosztásban fog együttműködni azzal, aki egy életre emlékezetes közepest vésett az indexébe. Az egyéni sorsok idővel egy közösség sorsává terebélyesednek, amelynek jövője már nem csak az érintett vagy a családja felelőssége, hanem bizonyos tekintetben a társadalomé is. Egy-egy hazai geográfus életpályája a magyar geográfia sorsának alakítója, nem mindegy ki és milyen életkorban kerül helyzetbe.

A magyar geográfia sose beszélte ki a saját sorsát, hiszen a diskurzus egyéni sorsok felszínre kerülését jelentette volna. Tudvalevő, hogy személyi kérdésekben mindig zárt ajtók mögött, titkosan folynak a tárgyalások és még titkosabban a döntések. Csakhogy a magyar geográfia az elmúlt években különösen a mesteri képzések, a doktori iskolák indulása, fennmaradása és a vezetői utánpótlás biztosítása kapcsán kénytelen volt vészharangot kongató eseményekkel szembesülni. A nehéz pillanatok mögött szinte kivétel nélkül a megfelelő oktatói-kutatói tapasztalatokkal és ebből fakadó tudományos minősítéssel rendelkező személyek hiánya húzódott.

Közismert tény, hogy 70 évesekben már nem gondolkodhatnak, 40 évesekben pedig még nem tudnak gondolkodni az intézmények/tanszékek professzori állományának biztosításakor (lásd Felsőoktatási törvény, Akadémiáról szóló törvény, MAB határozatok). A magyar geográfia sorsa éppen a széles középgeneráció hiátusára, illetve az érintettek nem megfelelő intézményi eloszlására vezethető vissza. Mivel a tanulmány nem a múltba, sokkal inkább a jövőbe kíván tekinteni, ezért az alábbiakban a jelen helyzetet értékelve nem az ide vezető, hanem az innen kivezető útra helyezük a hangsúlyt.

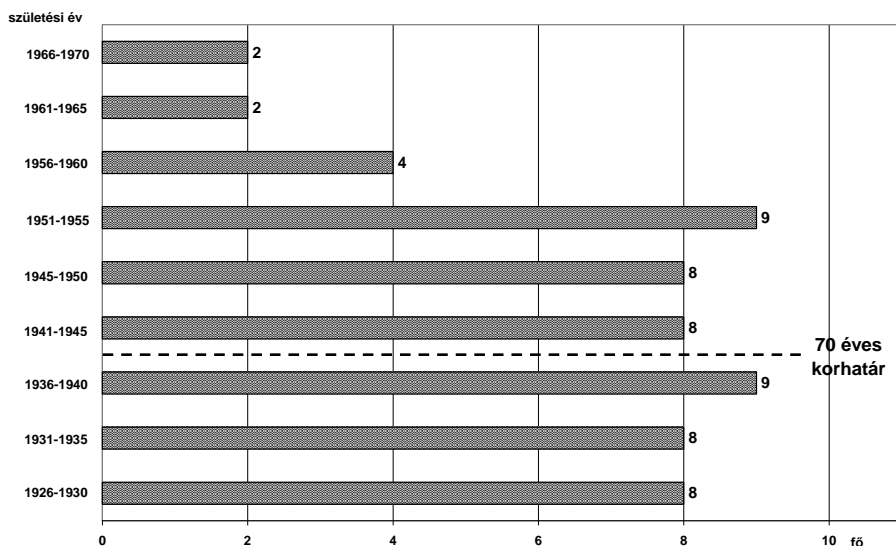
Helyzetelemzés

Egy tudomány sorsát a közoktatásban betöltött szerepe (tantárgyiasulása) és az akadémiai testületekben meglévő súlya egyaránt meghatározza. A földrajz igen népszerű az általános és középiskolai tanulók körében, amit az érettségi tárgyként történő választásának magas aránya is jelez. Ennek ellenére a földrajztanítás rendelkezésére álló órakeret rendkívül alacsony, amely tény közvetetten utal a közoktatásban észlelhető csekély presztízsére. Ami a geográfia legmagasabb szintű akadémiai képviselőjét, szűkített értelmezésben az MTA X. Földtudományok Osztályán belül működő Társadalom- és Természetföldrajzi (leánykori nevükön Földrajz I. és II.) Tudományos Bizottságokban dolgozó akadémikusok számát illeti, három elismert tudós vállalára nehezedik a földrajztudomány jelene és jövője. Tekintettel arra, hogy a közoktatásban a földrajztanításra biztosított óraszámok kívánt mértékű megváltoztatása, illetve a geográfus akadémikusok köztestületen belüli arányának növelése egyaránt jelentős kihívásokkal szembesíti a szakmát, ezért a mindkét szféra sorsát formáló felsőoktatást, azon belül is a tudományos továbbképzést és az arra épülő akadémiai előmenetelt célszerű górcső alá venni.

A hazai geográfia tudományos utánpótlását az egyetemekhez kötődő földtudományi doktori iskolák biztosítják. A Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB)

hatályos szabályzata szerint a doktori iskolák működésének alapvető feltétele az előírt számú egyetemi tanár törzstagként való foglalkoztatása. Ha az adott doktori iskola nem rendelkezik kellő számú professzorral, akkor bezárják (ennek ténye előbb-utóbb kihat a leendő földrajztanárok mesteri képzésére is). Az egyetemi tanársághoz – az esetek többségében – az MTA doktora (nagydoktor) címen keresztül vezet az út, tehát rendkívül szoros összefüggés van a tudományos utánpótlás sikere és a doktori iskola fennmaradása között. A jelenlegi gyakorlat szerint ha a földrajzprofesszorok elfogynak, akkor a földtudományok más területéről hívnak magasan kvalifikált oktatókat a doktori iskolákba, ha már velük sem adható ki a létszám, akkor jönnek a társtudományok képviselői. Csakhogy az akkreditáció egyik sajátossága, hogy a professzoroknak – rangos publikációkkal alátámasztva – érteni kell ahhoz, amilyen területen doktori témavezetést hirdetnek. A geográfiában kevésbé járatosak értelemszerűen nem fognak társadalom-, illetve természetföldrajzi témákat hirdetni, így a földrajz tudományos utánpótlása veszélybe kerül. Mindebből az következik, hogy a hazai geográfia sorsát nem csekély mértékben a Társadalom- és a Természetföldrajzi Tudományos Bizottságokhoz tartozó MTA doktora címmel rendelkező egyetemi tanárok száma határozza meg.

Az MTA nyilvántartása szerint 58 kutató rendelkezik a földrajztudományban szerzett MTA doktora címmel. A kutatók többsége (41 fő) a Társadalom-, illetve a Természetföldrajzi Tudományos Bizottságokban fejt ki köztisztviselési munkáját, de érdemi a Meteorológiai Tudományos Bizottsághoz tartozók száma is (11 fő). 1 kutató a Hidrológiai Tudományos Bizottságban dolgozik. Az Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályán belül működő Regionális, illetve Fogyasztás-gazdaságtan Tudományos Bizottságokban tevékenykedő, földrajztudományi nagydoktorival rendelkezők száma 5.

1. ábra Az MTA doktora (földrajztudomány) címmel rendelkezők „korfája”, 2010. (Forrás: MTA)

A földrajztudományban szerzett MTA doktora címmel rendelkezők átlag életkora 66,7 év, a doktori iskolai akkreditációnál figyelembe veendő 70. életév alatti nagydoktorok átlag életkora 56,2 év. Amennyiben a születési év alapján ötéves ciklusokra bontott korfát (az ábra címében használt idézőjel arra utal, hogy a mindössze 8 hölgyet illendőségből nem kívántuk külön megjeleníteni) vizsgáljuk, láthatjuk, hogy öt éven belül 8, jelenleg a 65–69 éves korcsoportba tartozó kutató tölti be a 70. életévét, amihez hozzátartozik, hogy a 70. életéve alatti nagydoktorok átlagosan 11,4 év múlva érik el a bűvös 70-et (1. ábra). Az akkreditáció szempontjából aktív MTA doktorok döntő többsége egyetemi tanár, illetve valamelyik földtudományi (egyes esetekben regionális tudományi) doktori iskola törzstagja. A 70 év alatti nagydoktorok közül 5 kutatónak nincs egyetemi tanári kinevezése, 3 professzor pedig nem rendelkezik a MAB törzstagi akkreditációjával.

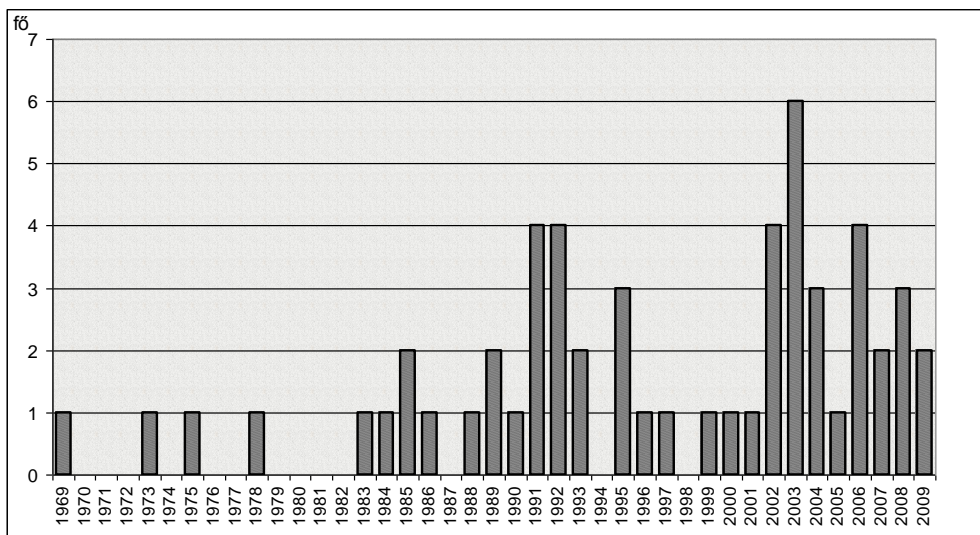
A földtudományi doktori iskolák törzstagságának összetétele már valamivel árnyaltabb képet ad a geográfia valós helyzetéről. Magyarországon 5, tisztán földtudományi doktori iskola működik, amelyben összesen 55 kutató rendelkezik törzstagi akkreditációval. A földtudományi doktori iskolák törzstagjainak kevesebb mint a fele szerzett a földrajztudományban nagydoktori fokozatot (a 70 év alattiak száma 19 fő), illetve 6 fő PhD fokozattal rendelkezik (ők a Társadalom-, vagy a Természetföldrajzi Tudományos Bizottságokhoz tartoznak). Az összképhez az is hozzátartozik, hogy a 19 nagydoktorból 2 kutató a Meteorológiai Tudományos Bizottságban tevékenykedik. Tehát az 55 törzstagból összesen 23 hetven év alatti „klasszikus” társadalom-, illetve természetföldrajzos található.

Adalékok a jövőképhez

A hazai geográfia jövője részben a múltban gyökeredzik, részben a jelen által kódolt. Az előttünk álló évek iránya elsősorban a tudományos főmunkatársak és egyetemi docensek (különösen a már most MAB törzstagsági akkreditációval bírók) nagydoktori eljárásának eredményességén múlik. A geográfia a potenciális nagydoktorok tekintetében igen széles bázissal büszkélkedhet, mivel éppen a földtudományi doktori iskolák áldásos tevékenysége járult hozzá a jelentős létszámú, PhD fokozattal rendelkező kutatói utánpótláshoz. Az MTA nyilvántartása szerint a Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsághoz 108 (ebből 31 kandidátus), a Természetföldrajzhoz 74 (ebből 16 kandidátus) doktorált, de nagydoktori címmel még nem rendelkező kutató tartozik. A kérdés csupán csak az, hogy a 182 kutató közül hányan találnak olyan témát, amelyet nagydoktori értekezéssé érlelhetnek, közülük hányan veszik a fáradságot, hogy a szigorú pályázati feltételek többségének eleget tegyenek, és ebből hány jelöltnek lesz szerencsés csillagzata az eljárás egyes fázisaiban.

A választ egyrészt a múltban kutakodva, másrészt a jelent elemelve találjuk meg. A ma élő geográfus nagydoktorok átlag 52,7 éves korukban szerezték meg a kutatói társadalom többsége által áhított címet. A legtekintélyesebb nagydoktor 36 évesen, a legkitartóbb 67 éves korában vehette át a díszes oklevelet. Napjaink geográfus nagydoktor-jelöltjeinek átlag életkora 48,4 év, a legfiatalabbak 30, a legidősebbek 82 évesek. Nekik azonban szembesülni kell a történelmi ténnyel, miszerint az 1926

és az 1955 között születettekre vonatkozóan ötéves ciklusonként 8–9 nagydoktor van a rendszerben (1. ábra).

2. ábra Az MTA doktora (földrajztudomány) címet megszerzők száma 1969–2009. (Forrás: MTA)

A ma élő nagydoktoroknak 1969 és 2009 között adományozták a jelentős tudományos teljesítményt elismerő címet, ezen periódusban persze voltak igen szűk és valamivel bővebb esztendők is (2. ábra). 1969 és 1984 között egyszer sem fordult elő, hogy ugyanabban az évben egynél több nagydoktor avattak volna. A legnagyobb interregnum az 1979 és 1982 közötti négy évben volt, ez idő alatt egyetlen geográfus sem vált nagydoktorrá. A rendszerváltozás hozzájárult a földrajztudományi nagydoktorik számának ugrásszerű növekedéséhez, 1991-ben és 1992-ben egyaránt 4-4 kutató vehette át az oklevelét, az eddigi csúcst a 2003. év tartja, amikor 6 kutató vált a nagydoktori cím boldog birtokosává.

Annak ellenére, hogy nincs a geográfus doktoranduszokról és habilitanduszokról megbízható adatbázis (az Országos Doktori Tanács honlapját nem aktualizálják az intézmények), a trendek egyértelműen kirajzolódnak. Részben a munkaerő-piaci helyzet, részben a nyitottság következtében a földtudományi doktori iskolák továbbra is keresettek lesznek, így a rendszer (különösen a levelező képzésnek köszönhetően) elegendő doktori fokozattal rendelkező geográfust fog a felsőoktatási intézmények földrajz (és társ/rokontudományi) tanszékeinek biztosítani. Mivel a tudományos karrierépítés a felsőoktatásban dolgozók számára jogszabályilag kódolt tevékenység, így az a geográfus, aki egzisztenciálisan is kötődik a tanszékehez/intézetéhez, saját érdekében habilitálni fog és onnan már csak egy lépés választja el a nagydoktori címtől, azt követően pedig a professzori kinevezés megszerzésétől. A jövőkép tehát elméletileg rózsás. Csak hogy a rendszer értelemszerű sajátossága a szitával kombinált tölcsér elve. Felül (a bemenetnél) a

lehető legszélesebbre nyitni, alul (a kimenetnél) a céhes érdekeknek megfelelően szűkíteni, közte pedig folyamatosan szűrni.

Jelenleg a 223 geográfus (a Társadalom- és a Természetföldrajzi Tudományos Bizottságokhoz tartozó) köztestületi tag közül 41 rendelkezik MTA doktora címmel, tehát megközelítőleg minden ötödik doktor egyben nagydoktor. Hogy ez az arány a jövőben miként alakul, számos, előre nem látható összetevő függvénye, de a pozitív változás leginkább a céhes érdekek artikulálásának eredményességén múlik. A geográfus nagydoktorok, különösen a 40–50 év közöttiek számának növekedése (tehát a középgeneráció megerősödése) hosszabb távon is biztosíthatná a földrajztudomány helyzetének stabilizálódását. Az önjelölték körületekintő felkarolása, a bátortalanok elvszerű biztatása hozzájárulhatna a tudományos utánpótlás egészséges mértékű és területi/intézményi eloszlású, egyre égetőbbé váló megoldásához. A támogatás természetesen kizárólag a tudományos érdemek szerint nyújtható, ez a geográfia tekintélyét őrző és növelő céhes elv alfája és ómegája.

Következtetések

A Magyar Földrajzi Társaság főtitkárának felelőssége a nagy múltú és tekintélyes szervezet „üzemszerű” működtetésén túlmenően a hazai geográfia sorsának nyomon követésében, erejéhez mérten történő formálásában is megmutatkozik. Ebből kifolyólag a földtudományi doktori iskolák helyzetének passzív észlelése helyett azok fennmaradásának, de különösen geográfus vonulatuk megőrzésének segítése is a főtitkár önként vállalt kötelezettségei közé tartozik. Segíteni közvetve és közvetlenül is lehet, e tanulmánnyal az előbbi metódust kívánom a szolgáltatatom középpontjába állítani.

Tény, hogy a földtudományi doktori iskolák jövője, a földrajztudományi (al)programok sorsa az MTA doktora fokozattal rendelkező egyetemi tanárok adott intézményben történő alkalmazásától függ. A földrajztudományi (al)programok eredményes működtetéséhez geográfus (identitású) professzorok kellene. A 65–69 év közötti, földrajztudományi nagydoktori fokozattal rendelkező egyetemi tanárok száma 8, vagyis öt éven belül ennyi geográfus törzstag tölti be az akkreditáció szempontjából kritikus 70. életévét. Ez kézzelfogható veszélyt jelent az érintett doktori iskolák, illetve a geográfus (al)programok működése tekintetében. A rendkívül széles bázisú utánpótlás magvát azok a PhD fokozattal rendelkező társadalom- és természetföldrajzosok jelentik, akik már most is MAB törzstagi akkreditációval, de legalábbis habilitációval rendelkeznek. Vélhetően ebből a csoportból fognak kikerülni azok a nagydoktorok, akik a doktori iskolák stabilizálásában részt vesznek.

Ahogyan a középkor céhei, úgy a 21. század Magyarországnak tudományos közösségei is egyfajta gyámság alatt működnek, tevékenységüket meghatározott szabályok szerint végzik. A tudományos céhekbe tartozás előírásai világosak, aki be akar kerülni, annak teljesítenie kell a normákat. Ha valaki a fejébe veszi, hogy ő céhtag akar lenni, akkor nincs más dolga, minthogy a felvételi követelményeket tartalmazó listában előírt publikációs követelményeket számszerűen teljesíti (habitus) és mesterművét elkészíti (MTA doktori értekezés). A magyar geográfusok céhe az utóbbi időben igen jól képviselte a szakma érdekeit, így a korábban szinte

teljesíthetetlen publikációs elvárásokat felpuhította, az SCI mellé az SSCI és Scopus listás folyóiratokat is lajstromba vetette. Ebből kifolyólag az úgynevezett habitusvizsgálat már jóval kisebb akadályt jelent a geográfus nagydoktor-jelöltek számára. A mestermű azonban továbbra is kritikus tényezőt képvisel az eljárásban.

Abból, hogy az elődök átlagosan 53 éves korukban váltak a geográfus céh tagjaivá, számos, a jövőre vonatkozó következtetés vonható le, első helyen a nagydoktori értekezésre fordítandó idő szerepel. A céh elvárja, hogy alaposan átgondolt, önálló kutatási eredményeken nyugvó, kiforrott, a részletek tekintetében is helytálló nagydoktori értekezés alapján váljon valaki taggá. Az ilyen mestermű elkészítéséhez pedig idő kell. A potenciális geográfusok pedig éppen az időnek vannak hiányában. Rendkívül magas óraszámú tanítanak, koruknál fogva mindenféle egyetemi, főiskolai vezető tisztségeket viselnek, hazai és nemzetközi projekteket irányítanak, a családi helytállásról nem is beszélve. Ilyen leterheltség mellett a céh elvárásainak megfelelő nagydoktori értekezést írni, nem csekély kihívás. A céh pedig a mestermű színvonalából biztosan nem enged, mivel nem érdeke a gyámság gyakorlójától megszerzett bizalom elvesztése. Egy esetleges bizalomvesztés súlyos következményekkel járna az egész geográfus közösségre nézve.

A hazai geográfia sorsa tehát a Társadalom- és a Természetföldrajzi Tudományos Bizottságok kezében van, akiknek tagjai már korábban körvonalazták a nagydoktori eljárások céhes mederbe történő (vissza)terelésének sürgető igényét. Ez alapvetően a pályázó mesterművének előzetes, formális kontrollját jelentené. Ha a tervet sikerülne következetesen megvalósítani, akkor a jelölt nem spontánul (kedve és belátása szerint), hanem valamelyest tervezetten, a geográfus szakma széles körű érdekeinek megfelelően, a tudományos bizottságok tagjainak támogatását élvezve pályázhatna az MTA doktora címre. Ezzel hatékonyabbá válna a jelöltek különböző, ügydöntő bizottságokban való képviselése, végső soron megnyugtatóan biztosítható lenne a földtudományi doktori iskolák geográfus professzorainak kiszámítható utánpótlása.

Irodalomjegyzék

- Mészáros, R. (2007): A társadalomföldrajz belső vívódásai a 21. század elején. *Földrajzi Közlemények*, 55/1–2. 1–10. pp.
- Pirenne, H. 1983: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. Gondolat, 395 p.
- Probáld, F. (2007): Tudományos műhelyeink: a földrajzi doktoriskolák. *Földrajzi Közlemények*. 55/1–2. 75–82. pp.
- Tóth, J. (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Szerk.: Frisnyák, S. – Gál, A. Nyíregyháza – Szerencs. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. 509–519. pp.
- Ütőné Visi, J. (2008): Kétszintű földrajzi érettségi: új tapasztalatok, új kihívások. In: Geographia generalis et specialis: tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára. Szerk.: Szabó, J. – Demeter, G. Debrecen. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 395–403. pp.